

UDIO ŽIDOVA U GOSPODARSTVU OSIJEKA U PRVOJ POLOVICI 20. STOLJEĆA

Prethodno priopćenje

UDK 323.15(497.5 Osijek-411.16)“19”

Dr. sc. ZLATA ŽIVAKOVIĆ-KERŽE
Hrvatski institut za povijest – Zagreb,
Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje,
Slavonski Brod, Republika Hrvatska
Ulica A. Starčevića 8
HR-35000 Slavonski Brod

Autorica je u radu istaknula ukorijenjenost Židova u gospodarski život Osijeka istaknuvši njihov golem udio u osječkoj multinacionalnoj zajednici u kojoj su živjeli dajući svoj doprinos u prvoj polovici 20. st. gospodarskom razvoju grada uz Dravu.

UVODNE NAPOMENE

Osijek, raznolika i zanimljiva sredina s bogatom prošlosti, razvijao se u višestoljetnoj povijesti od vrtoglavih uspona do padova i obratno. Svoj gospodarski i ini napredak temeljio je na povoljnom geopolitičkom položaju. Smješten u slavonskoj ravnici na povišenoj terasi, na mjestu gdje se ona najviše približila desnoj obali rijeke Drave, 22 km od njenog ušća u Dunav, pripijen uz obalu Drave. Prometno je središte, jer su kroz Osijek prolazili (i prolaze) prirodni vodeni i suhozemni prometni pravci koji su ga povezivali (i povezuju) sa svim stranama svijeta. Taj istaknut položaj između Istoka i Zapada stoljećima je Osijeku davao karakteristiku trgovačkog susretišta naroda i religija. (ANDRIĆ 2004: 13-24; MAŽURAN / VRBOŠIĆ 1998: 10.) Zahvaljujući tim činiteljima kompleksna povijesna zbivanja modelirala su naseljenost u Osijeku, koji je 1900. g. imao 23.018 žitelja (6.458 Hrvata, 1.698 Srba, 10.012 Nijemaca, 2.027 Židova, 2.212 Mađara), a 1910. g. u Osijeku je 28.505 stanovnika (11.169 Hrvata, 2.258 Srba, 8.479 Nijemaca, 2.299 Židova, 3.536 Mađara). Po popisu stanovništva u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, obavljenom 31. siječnja 1921. g., u Osijeku je živjelo 34.412 stanovnika, i to 32.091 građanin u 3.612 domova i 2.321 vojno lice. U usporedbi s popisom iz 1910. g. broj stanovnika povećan je samo 12,5%, tj. 3.586 osoba, a tom razmjerno malom prirastu je stradanje sudionika u Prvom svjetskom ratu. Po narodnosti većinu stanovnika Osijeka činili su Hrvati (15.033). Nijemaca je 1921. g. 7.701, Srba 3.340, Židova 2.731, Mađara 2.058 i ostalih 3.549. (MARIJANOVIĆ 1987: 22-25.) Mali ili neznatan udio naravnog prirasta stanovništva u Osijeku, kao i u ostalim gradovima diljem Hrvatske, a i šire, objašnjava se jedino useljavanjem temeljenim na golemom porastu fizičke pokretljivosti stanovništva te stalnog koloniziranja

grada. Migracije su složene. Prema regionalnom podrijetlu stanovnici Osijeka bili su rodnom iz samoga grada, iz Austrije i Ugarske (Štajerske, Kranjske, Koruške, Tirola, Donje i Gornje Austrije, Češke, Moravske, Galicije i Južne Ugarske – Baranje) te s područja hrvatsko-slavonskih županija (Virovitičke, Srijemske i Požeške županije). (Npr. 1900. g. rođenih Osječana je 46,58%, a deset godina potom 40,45%; pridošlih iz Austrije i Ugarske 1900. g. u Osijeku je 31,72%, a 1910. g. 32,15% stanovnika; s područja hrvatsko-slavonskih županija 1900. g. je 21,70%, a deset godina potom 27,40% stanovnika). U migracijama su znatan udio imali doseljeni autohtoni elementi s njemačkim govornim jezikom iz središnje Europe. Migracije su početkom 20. st., kao i tijekom proteklog stoljeća, imale regresivnu dinamiku u nacionalnoj strukturi, tj. ekspanzivnost i prevlast njemačko-židovsko-mađarskog stanovništva na štetu hrvatskog, narodnog, življa, što nije bila karakteristika ni jednog onodobnog većeg grada u Kraljevini, Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji. (VRANJEŠ-ŠOLJAN 1991: 46-50; GROSS / SZABO 1992: 25, 26; WERTHEIMER-BALETIĆ 1996: 10; MARIJANOVIĆ 1987: 23; SZABO 1996: 155-157).

Budući da je Osijek tako postao multinacionalni grad s izrazitim multikulturalnim utjecajima i sadržajima, bio je i vrlo zanimljivo područje za ulaganja koja će se širiti i pojačavati tijekom uzavrelog industrijskog i financijskog života pred kojim je do druge polovice 19. st. u nepovrat nestajao patrijarhalni način života plemstva i veleposjednika, cehovska organiziranost, te uzimala manufakturna proizvodnja. U povijesnom promatranju tih zbivanja uočavaju se krajem 19. i poč. 20. st. i posebne značajke udjela pripadnika pojedinih nacionalnih zajednica u gospodarskom i društvenom životu Osijeka. Udomaćeni njemački žargon (esseekerische Sprache) tzv.

esekerski postao je u Osijeku jezik širih građanskih slojeva. U tom su razdoblju germanizacijska nastojanja, kao i mađarizacija javnoga života, posebice u Khuenovom razdoblju, posljedice izvršenih društvenih i političkih promjena u nagodbenom sustavu što se očitovale najviše u javnom životu. Tako je npr. 1890. g. 10.657 Osječana, više od polovice stanovnika u gradu (točnije 53,88%), njemački jezik isticalo kao materinji jezik, a deset godina potom njemačkim jezikom kao materinskim govorilo je 12.039 osoba ili 52,30%. Stoga se u gradskom poglavarstvu i početkom 20. st. uredovalo na njemačkom jeziku i hrvatskom; ulični natpisi bili su dvojezični, a natpisi tvrtki ili dvojezični ili samo njemački. Međutim, u Osijeku se od drugog desetljeća 20. st. povećavao broj Hrvata, ali i Srba, a istodobno se smanjio broj stanovnika koji su njemački jezik isticali kao materinski jezik (37,10%). (ŽIVAKOVIĆ-KERŽE 1997: 11-15; ARTUKOVIĆ 2001: 61; MARIJANOVIĆ 1987: 23).

Prema ekonomskoj strukturi, u sastavu onodobnog osječkog stanovništva, industrija i obrt dostigli su 1890. udio od 36,7%, trgovina 8,2%, promet 6,3% i financijsko poslovanje (bankarsko-kreditna privreda) 0,9%, dakle sveukupno 51,1%, a dva desetljeća potom (1910.) porastao je udio industrije i obrta 39,7%, a trgovine, prometa i financijskog poslovanja 20,2% (ukupno 59,9%). Pri tome je tada bio pretežan udio pripadnika njemačke nacije u razvoju obrta, židovske u trgovini i financijskim poslovima, mađarske nacije u poljodjelstvu, a znatno manji srpske u razvijanju trgovačke i obrtničke djelatnosti, te hrvatske nacije u obrtu, ali znatnije u radno-intenzivnim djelatnostima. Do 1910. g. povećala se migracija seoskog stanovništva¹ iz okolice Osijeka u grad zbog promjena u posjedovnoj strukturi sela te širenja mogućnosti zapošljavanja u dinamičnoj osječkoj industriji, trgovini, prometu i time uvjetovanim drugim djelatnostima. (ŽIVAKOVIĆ-KERŽE 1999: 21, 50-52, 59; KARAMAN 1996: 142-154; TAYLOR 1990: 233-235).

Nakon raspada Austro-Ugarske Monarhije i uspostave Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (SHS), odnosno Kraljevine Jugoslavije, početkom 20. st. nastupilo je i u Osijeku vrijeme gospodarske nestabilnosti, oskudice i društvenog previranja. U svojim je granicama nova unitarističko-centralistička država okupila zemlje s različitim ekonomsko-socijalnim odnosima, oblikovanim u dotadašnjem odvojenom razvoju u sastavu drugih

država, što se uvelike odrazilo i na poslovanje i djelovanje osječkih, posebice židovskih i njemačkih, privrednih krugova (prijelazno gospodarstvo, sklapanje trgovačkih ugovora sa susjednim državama, nova porezna, prometna, carinska, novčana i ine politike). Stoga u Osijeku, koji je i nadalje ostao značajno upravno, vojno, kulturno, prosvjetno, prometno, trgovinsko, industrijsko i ino središte, u većini privrednih krugova (židovskih i njemačkih, kao i hrvatskih), dolazi do prilagodavanja poslovanja novonastalim prilikama u kojima su se važna privredna središta u bivšoj Austro-Ugarskoj Monarhiji (Beč, Budimpešta, Pečuh, Villany, Barcs, Graz, Prag i drugi gradovi), s kojima su imali čvrste veze u unutrašnjoj trgovini, financijama i industrijskom poduzetništvu, sada našla s druge strane granice, a nekadašnje inozemstvo – područja Srbije, Crne Gore i Makedonije – postalo tuzemstvo. U novonastaloj državi nacionalna struktura stanovništva Osijeka znatno se promijenila. Ponajviše jer je industrijalizacija uzela maha; rastao je broj tvornica koje su neprestano tražile novu radnu snagu koja je u grad stizala iz obližnjih seoskih mjesta nakon provedene agrarne reforme. Svjetska ekonomska kriza 1930. g. odrazila se diljem Kraljevine Jugoslavije, pa tako i u Osijeku. Zbivanja u gospodarstvu te centralizacija svekolike uprave i gospodarstva označili su početak kraja ekonomskog napretka hrvatskog područja, pa tako i Osijeka. Već sljedeće godine dogodio se katastrofalni financijski slom u Hrvatskoj, nakon više od 80 godina gospodarskog uspona. Ali, opći privredni trendovi bili su nezaustavljivi pa u potonjim godinama gospodarstvo ponovo oživljava. Manji postotak stanovništva, većinom imućne židovske, a manje njemačke, obitelji posjeduju trgovine i veletrgovine, otvaraju i nove obrtničke radionice, te razvijaju proizvodnju u većim ili manjim postojećim tvornicama. Doduše, to je i vrijeme kada je službenički sloj (javni i privatni službenici u privrednim poduzećima ili izvanprivrednim djelatnostima, prosvjeta, zdravstvo, uprava kultura i drugi) činio gotovo četvrtinu gradskoga stanovništva, i to imućni Židovi, te manjim dijelom Nijemci, Srbi i Hrvati. (ŽIVAKOVIĆ-KERŽE 2005: 10-16; BILANDŽIĆ 1999: 90-94; KOLAR-DIMITRIJEVIĆ 2005: 102, 103).

U Osijeku, koji je i u prvoj pol. 20. st. i nadalje slovio kao multietnički grad, Židova je, s njemačkim prezimenima aškenaske grupe koja se nekoć služila jidiš jezikom, nešto više od 8%. Uz najbrojnije Hrvate, davno doseljene Nijemce iz Štajerske, Kranjske, Bavarske i Moravske, Mađare iz Ugarske, Srbe te ostale narodne skupine veći dio osječkih Židova doista se smatrao Hrvatima²

1 Zakon o emancipaciji seljaštva od 7. rujna 1848. imao je dugoročne utjecaje. Naime, ukidanje tlake djelovalo je tako da „veleposjednicima više nije bilo u interesu da za zemlju drži vezanu veću seljačku populaciju: siromašniji seljaci prodavali su svoje zakupe bogatijim i otišli u gradove. Kapitalizam u razvoju dobio je tako na raspolaganje radnu snagu; istodobno su ti doseljenici asimilirali gradske starosjedioce Nijemce i gradovima dali nacionalni karakter njihove seoske okolice. (Vidi opširnije: Allan John Percival TAYLOR, *Habsburška Monarhija 1809. – 1918.*, Zagreb, 1990., 92-95.)

2 U Hrvatskoj je 1931. gotovo 70% Židova iskazalo hrvatski jezik kao materinski, a mađarski i njemački jezik kao materinski iskazivali su stariji koji su još kao djeca stigli u Hrvatsku krajem 19. stoljeća. (Vidi: Državni arhiv Hrvatske u Zagrebu (dalje DAH), Arhivski fond 367, svežanj 29., Popis stanovništva prema vjeroispovijesti, pismenosti i materinjem jeziku po kotarima i županijama.)

„izraelitičkog“ vjerozakona³ doživljavajući Osijek kao svoje ognjište, prihativši dobar dio običaja sredine u kojoj su živjeli. Tu su živjeli u potpunosti integrirani u osječku sredinu jer su većinom pripadali drugoj ili trećoj generaciji Židova koji su se u 18. st. doselili u Slavoniju, Srijem i južnu Ugarsku (Baranju). S punopravnim građanstvom i imovinom nedvojbeno su imali golem utjecaj na razvoj gospodarstva Osijeka značajno pridonijevši i ukupnom gospodarstvu širih područja. Trgovci i veletrgovci, obrtnici, industrijalci (posebice u prehrambenoj industriji) i bankari, iako u manjini među Židovima Osijeka, gospodarski su i općedruštveno obilježili židovsku zajednicu u gradu; sve je više liječnika, odvjetnika, farmakologa, profesora, učitelja, arhitekata, graditelja, glazbenika i pripadnika drugih zvanja. Većinu Židova u Osijeku činili su sitni obrtnici, niži činovnici, tipografski, tekstilni i ini radnici, poljodjelci, nadničari, sluge i drugi, koji su bili srednji ili niži sloj. Oni su živjeli skromnim građanskim životom baveći se prikupljanjem otpada, sirovih koža, staklarskim i drugim obrtom, te prijevoznim poslovima. Stoga su se osječki Židovi u međuratnom razdoblju u potpunosti ukorijenili u gospodarski, kulturni, društveni i ini život grada te utkali zapažen doprinos sveukupnom životu Osijeka. (ŽIVAKOVIĆ-KERŽE 2005: 33-37).

UDIO ŽIDOVA U GOSPODARSTVU OSIJEKA

Budući da je završetkom Prvoga svjetskoga rata nastupila dramatična transformacija, velike i brojne promjene, posebice u gospodarstvu i Židovi u Osijeku našli su se u posve novim prilikama zbog prekida snažnih veza s mnogo većim židovskim zajednicama u nekadašnjim austro-ugarskim pokrajinama. Promijenili su se i dotadašnji uvjeti života jer je počelo znatnije zaostajanje Osijeka za Zagrebom. Međutim, i u novonastalim prilikama Osijek je, zbog povoljnog prometnog položaja, u nekoliko godina potom vrlo brzo osigurao privredni oporavak i uzlet. Cjelokupno gospodarsko djelovanje temeljeno na stoljetnoj tradiciji u privrednom poslovanju (trgovačkom, obrtničkom, industrijskom, novčarskom, prometnom) ojačalo je od 1924. g. nakon sređivanja monetarnih prilika (stabilizacija dinara) u Kraljevini SHS, tj. potonjoj Kraljevini Jugoslaviji. To je osiguralo osječkom poduzetništvu, a time i židovskom, snažnije djelovanje. (KARAMAN 1991: 254; ŽIVAKOVIĆ-KERŽE 1999: 52-56, 59-123).

Budući da je trgovina privredna grana usko vezana za djelovanje Židova, oni su u osječkoj sredini bili u središtu posredničkoga poslovanja iz kojeg su izvlačili visoki dobitak uspjevši povezati Istok i Zapad, Sjever i Jug, preuzevši u Osijeku, i šire, gotovo cijelu izveznu trgovinu žita, kože, starih krpa i drva. Udio Židova Osijeka u trgovini bio je golem. Iako su u manjem broju pripadali imućnim građanima, imali su dobre trgovačke i financijske veze gotovo sa čitavom Europom. Bavili su se velikom i posredničkom trgovinom, napustivši u 20. st., gotovo u potpunosti, sajamsku, karavansku i pokućarsku⁴ trgovinu. Vlasnici su većine trgovačkih društava i trgovačkih radnji u gradu baveći se uvozom kolonijalne i manufakturne robe iz Srednje Europe. Trgovali su drvnom gradom, manufakturnom, kratkometražnom, galanterijskom, prehrambenom (špecerajskom) robom te prekomorskom kolonijalnom robom (kavom, petrolom, rižom, uljem, južnim voćem, konzerviranom ribom), kao i ostalom raznovrsnom robom (sušenim i svježim voćem, poljoprivrednim proizvodima, stasticama, rakijom i različitim pićima, knjigama, mirisima, sapunima, parfumerijskim i inim proizvodima). U svojim su trgovinama školovali samo šegrte svoje vjere, „da imaju pravo pred vlasnikom trgovine iskazati svoje mišljenje, te da budu ambiciozni“. (ŽIVAKOVIĆ-KERŽE 1999: 9-13; KOLAR-DIMITRIJEVIĆ 1998: 127-131).

Trgovačke radnje osječkih Židova nalazile su se najviše u Gornjem gradu, nešto manje ih je bilo u Donjem gradu, a još manje u Industrijskoj četvrti, Tvrdi i u Novom gradu. Vlasnici su bili: *Zlatko Adler* (knjižara i papirnica), *Adler & Blum* (trgovina manufakturne robe), *Slavko Adler* (trgovina boja, laka i kemikalije), *Albert Altarac* (trgovina manufakturne robe), „Atheneum“, knjižara *Sriće Langa*, *Emil Balog & drug* (trgovina boja), *Josip Baneth* (trgovina kratke i galanterijske robe), *Vilim Bentel* (urarska trgovina), *David Beterheim* (trgovina manufakturne robe), *Samuel Bienenstock* (trgovina špecerajskim potrepštinama), *Aranka Beck* (trgovina mješovite robe), *Rudolf Beck* (trgovina stakla), *Braća Brener* (trgovina tehničkih potrepština), *Jakob Bröder* (trgovina mješovite robe), *Jakob Brück* (trgovina starim pokućstvom), *Armin Brückner & drug* (trgovina pomodne robe), *Makso Büchler* (trgovina manufakturne robe), *Arnold Deutsch* (trgovac drvima), *Mavro* i *Helena Deutsch* (trgovina sirove kože), *Milan Dirnbach* (trgovina papira), *Samuel* i *Gizela Dirnbach* (trgovina mješovite robe), *Rudolf Ehrenfreut* (veletrgovina kolonijalne robe), „Elegant“ *H. Kohn-a* (trgovina obuće), *Desider Fischer* (trgovina mješovite robe), *Filip Fischer* (trgovina stakla), *Iso Flugler* (parfumerija), *Adolf Friedmann* (trgovina konfekcijske robe), *Selma Friedmann* (knjižara), *Jakob Fusch* (trgovina mješovite robe), *Mirko Garai* (trgovina pomodne robe), *Etel Gertner* (trgovina ručnih radova), *Regina Gertner* (trgovina mješovite robe), *Gertner & Sternberg* vl. *Vilim*

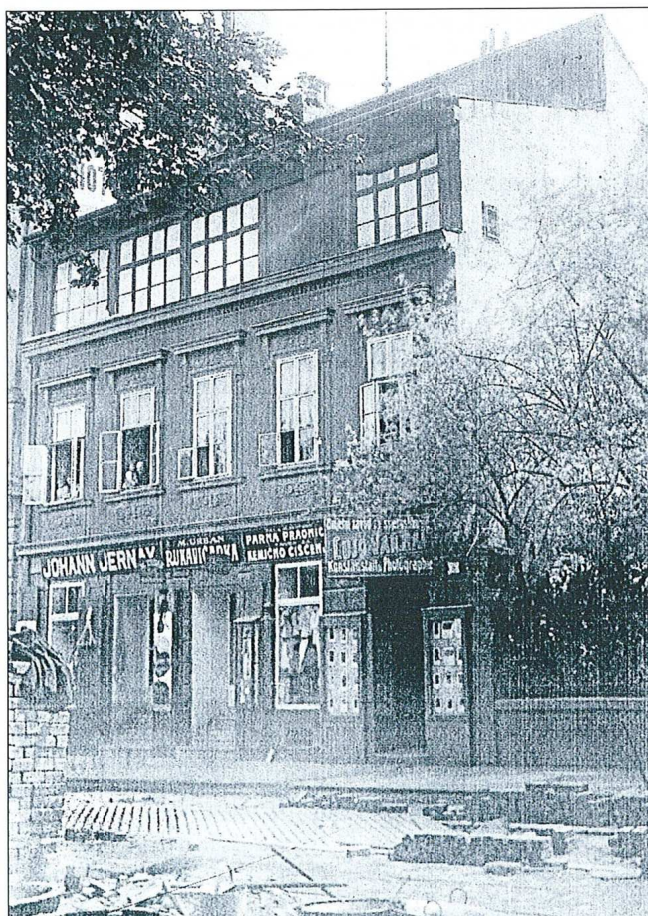
3 U razdoblju prosvjetiteljstva u nekim europskim zemljama (između inih i u Austrijskoj Carevini) Židovi su službeno nazivani «Izraelitima», «Izraelićanima» ili građanima «Mojsijeve» vjere što je u potonjem vremenu promijenilo status Židova u europskim zemljama, pa tako i u Hrvatskoj, u kojima su „Židovi“ prikazivani kao ubojice Krista i po svemu niža bića pa se ime „Židov“ u ranijim stoljećima smatralo pejorativnim. (Vidi: Ivo GOLDSTEIN, *Židovi u Zagrebu 1918 – 1941*, Zagreb, 2004., 5.).

4 Vrsta trgovine u kojoj trgovac, tj. prodavač putuje od mjesta do mjesta i putem trguje robom.

Sternberg (trgovina kemijskih proizvoda), *David Gins* (trgovina galanterijskom robom), *Goldstein & Szeckler* (veletrgovina željeza), *Braća Gomboš* (trgovina konfekcijske robe), *Kata Gotlieb* (trgovina mješovite robe), *Albert Grossman* (trgovina građevne robe), *Margita Grünbaum* (trgovina poslastica, domaćeg i južnog voća), *Ernest Grünwald* (trgovina mješovite robe), *Hahn Hugo & sin* (trgovina mješovite robe), *Hahn Vilim & Andrija* (trgovina mješovite robe), *Majir Hason* (trgovina pomodne robe), *Gustav Hauslinger* (draguljarnica), *Simon Hirschfeld* (trgovina mješovite robe), *Horn & Drug* (trgovina manufakturne robe), *Julio Horvat* (trgovina pomodne robe), *Franjo Insele* (trgovina mješovite robe), "Joris", vl. *Bela, Andrija i Koloman Ripp* (trgovina trikotaže), *Ljudevit Kaiser* (trgovina građevnog materijala), *Željko Kastl* (trgovina željeza), *Geza Kertesz* (trgovina pomodne robe), *Mavro Kister* (trgovina mješovite robe), *Adolf Klein* (trgovina mješovite robe), *Aleksandar Klein* (trgovina muškim suknom i priborom), *Aron Kohn* (trgovina kože), *Beno Kohn* (trgovina mješovite robe), *Zlatko Kohn* (trgovina mješovite robe), *Alfred Kozma* (trgovac, zastupnik strojeva za pletenje), ovlaštenu veletrgovac tekstilnim otpacima *Adolf Krausz* (veletrgovina krpama), *Ilija Krausz* (trgovina mješovite robe), *Rudolf Krausz* (trgovina manufakturne robe), *Samuel Krausz* (trgovina mješovite robe), "Krausz & Neumann" vl. *Gustav Krausz* (trgovina delicata i slastičarnica), *Aleksandar Lang* (trgovina mješovite robe), *Lavoslav Lang* (trgovina mješovite robe), *Simon Laudor* (trgovina mješovite robe), *Ivo Leitner* (trgovina željeza), *Adolf Lichtentahl* (trgovina sitničarske robe), *Helena Lichtentahl* (trgovina sitničarske robe), "Lignid" vl. *Julio Kohn* (trgovina tekstila), *Ernest Mahler* (trgovina mješovite robe), *Marko Milhofer* (trgovina mješovite robe), *Iso i Klara Muger* (trgovina pomodne robe), *Adolf Müller* (trgovina mješovite robe), *Laura Neumann* (trgovina sitničarske robe), *Mavro Neumann* (trgovina mješovite robe), "Optofarma" vl. *Vilim Schmuckler* (veletrgovina), *Otto Pfeifer* (veletrgovina), "Platinara Stein" vl. *Adolf Stein* (trgovina platna), "Plavi pijetao" vl. *Piroška Waldhauser* (trgovina manufakturne robe), *Richard Rechnizer* (trgovina konfekcijske robe), *Dane Reichsmann* (trgovina pamučne robe), *Ruža Ringler* (trgovina kratkometražne robe), "Sanitarija" vl. *Oskar Heršković* (parfumerija), *Dragutin Scheiber* (trgovina delicata), *Herman Schein* (trgovina mješovite robe), *Hackel Schechte* (trgovina mješovite robe), *Bela Schlesinger* (parfumerija), *Rosa Spiler* (trgovina sitničarske robe), *Arthur Spingarn* (trgovina mješovite robe), *Oto Spingarn* (trgovina stakla i porculana), *Dragutin Spiker* (trgovina manufakturne robe), *Oto Spitzer* (trgovina sukna), *Jakob i Marko Spitzer* (trgovina manufakturne robe), *Ladislav Spitzer & Hermina* (trgovina mješovite robe), *Filip Stein* (trgovina čarapa), *Heinrich Stein* (veletrgovina pokućstva), *Leopold Stein* (trgovina mješovite robe), *Simon Stein* (trgovina obuće), *Mirko Steiner & sinovi* (trgovina građevnog drva), *Vilim i Gustav Sternberg* (veletrgovina vina, likera, stare

šljivovice, brendija, destilata, ruma, breskovače, malinovog soka), *Ljudevit Szekler* (knjižara), *Justina Szöbe* (trgovina mješovite robe), *David Taubner & drug* (trgovina kolonijalne robe), "Tekstilkana" vl. *Josip Reitzer* (trgovina tekstila), *Jakob Pürkl* (trgovina kože), *Mirko Ungar & Pinto* (trgovina konfekcijske robe), "Union" vl. *Alfred Kohn* (trgovina obuće), *Eugen Višik* (trgovina obuće), *Weisz S. & D. Herrmann* vl. *David, Dragutin i Bela Herrmann* (trgovina vojničke i mješovite robe), *Rosa Wieg* (trgovina manufakturne robe), *Wilhelm & Bošković* vl. *Hugo Bošković* (trgovina specijalne robe), *Samuil Wolf & sin* (trgovina mješovite robe), *Regina Wortman* (trgovina ručnih radova), *Etel Zentner* (trgovina starim željezom) i druge.⁵

Drvare su imali *Mavro Abrahamsohn* i *Marko Boskovitz*, skladišta drva *Lavoslav Adler*, a značajni veletrgovci žitaricama bili su *Bertold Žakover*, *Herman Brichta* i *Jacob Bauer*. Šireći djelatnost, poneke su trgovačke tvrtke od trgovina postajale veletrgovine, a poneke i zavodi. Tako se npr. Trgovačka firma *Salamon Weisz & David Herrmann* godinama bavila trgovanjem rukotvorinama, čojom, manufakturnom i pomodnom

Slika 1 Prvi slavonski zavod za nabavu odore i opreme S. Weisz & D. Herrmann (Foto Muzej Slavonije br. 1117)

5 Arhiv Židovske općine Osijek (dalje AŽOO), Napretkova zadruga Osijek, Popis podržavljene imovine Židova, vlasnika i otkupitelja, Obrazac B – Osijek; *Židov*, Glasilo za pitanja Židova, br. 2, Zagreb, 1. 10. 1917., 7.

robom a djelovala je i kao je Prvi slavonski zavod za nabavu odore i opreme.⁶

Budući da su Židovi trgovinu često kombinirali i s ugostiteljstvom otvarali su gostionice, kavane i hotele ("Grand hotel" u Županijskoj ulici i "Royal", hotel i kavana, u Kapucinskoj ulici u vlasništvu braće *Görög (Ernesta, Franje, Julija Vilima, Viktora i Zoltana)*, a hotel "Zagreb" *Vilima Becka* smješten nadomak gornjograds-kog kolodvora), bili su neka vrsta klupskih središta u kojima se mnogo toga dogovaralo, ugovaralo i proslavljalo.⁷

Pojedine trgovačke radnje čuvale su i isticale tradicionalne židovske običaje. Tako su u knjižari "Atheneum" *Sriće Langa* u Kapucinskoj ulici br. 2, u knjižarama *Zlatka Adlera* u Županijskoj ulici 32 i *Ljudevita Szeklera* u Desatićinoj ulici (Ulica Hrvatske Republike) br 5 prodavani uz knjige i hebrejski molitvenici i tefilin, mezuze, talesim (obredni šal) za bar micvu i drugi tradicionalni predmeti.⁸

Trgovina je usko povezana s obrtom, i to u brojnim granama. Obrtnici su prerađivali tekstil, kožu, metal, staklo, drvo i drugo izrađujući pri tome odjeću, rublje, šešire, obuću, različitu kožnu robu, pokućstvo, alate, drveno i metalno posude, tj. robu široke potrošnje. Po obrtničkim strukama u gradu su prevladavali tzv. odjevni obrti, a slijedili su prehrambeni, ugostiteljski obrti, metalni, građevni, drvni i ostali.⁹ Židovski obrtnici svojim su radom u međuratnom razdoblju znatno proširili ponudu obrtničkih proizvoda i usluga u Osijeku. Bavili su se obrtima, koji su uglavnom manjkali u gradu. Bili su kožari, mesari, krojači, postolari, pekari, staklari, optičari, obučari, pletači, elektroinstalateri, limari, zidari, krojači, krojačice i drugi. Unosili su i tehničke novine, te otvarali urarske, zlatarske i draguljarske radionice. Fotografiranje je u gradu bilo najmlađa obrtna privreda. Struktura obrtništva bila je uvjetovana potrebama gradskoga stanovništva. Obrtnici su vodili radionice s jednim, dvojicom ili trojicom pomoćnika. Stanje, pak, u obrtu, u međuratnom razdoblju zbog rasta industrije u gradu, obilježeno je teškim položajem srednjeg i malog obrtništva. Samo pojedina maloobrtnička poduzeća, pretežno u vlasništvu osječkih Židova, prerasla su u veleobrtne uključivanjem pogonskih i drugih strojeva. (ŽIVAKOVIĆ-KERŽE 1999: 44-56).

U obrtničkoj proizvodnji grada posebice su se isticale ove obrtničke radionice osječkih Židova: *Albert Bauer*

(tapetarska radionica), *Ljudevit Berger* (radionica i podrum bačava), *Artur Dreissiger* (urarska radionica), *Eugen Dziabovsky* (radionica precizne mehanike), *Adolf Feinsidler* (bravarija), *Đuro Feuer* (krznarija), *Adolf Fischer* (mesnica), *Dragutin Fluger* (krznarija), *Albert i Mijo Fogel* (limarska radionica), *Pavao Fogel* (limarska radionica), *Oskar Frank & Petar Javorina* ("Munja", elektroinstalacijska radnja), *Martin Gross* (pretiskaonica), *Marko Hahn* (limarska radionica), *Aron Heler* (radionica za proizvodnju octa), *Šandor i Herman Goldstein* (vrtlarija), *Jelena Grünbaum* ("Jugozastor", radionica za izradu bijelog rublja), *Felix Katz* (urarska radionica), *Rosa Katz* (salon steznika), *Eugen Kuraly* (krojačka radionica), *Ilija Krakauer* (mesnica), *Adolf i Salamon Krakauer* (mesnica), *Bernardo Krešić* (skladište kamena), *Iso Langsmann* (fotografska radionica), *Aleksandar Lang* (urarska radionica), *Ružica Lang* (salon rublja), *Josefina Lang* (salon rublja), *Ignjo Langfeder* (limarska radionica), *Dragutin Lederer* (stolarska radionica), *Josep Lichtentahl* (staklarska radionica), *Simon Löblovitz* (gostioničar), *Klara ud. Nelken* (urarska radnja), *Artur Paneth & sin (Robert)* (optičarska radnja), *Emil Perles* (elektroinstalacijska radnja), *Emanuel Gutter*, *Adam Gerlah*, *Josep Aman* i *Josep Fischer* ("Prva kovinarska udruga", bravarija), *Aleks Gomboš* i *Josep Fischer* ("Prva osječka pecarska zadruga", pecarska radnja), *Etelka Repp* (gostionica), *Ljudevit Ritscher* (krojač), *Emil Rubinger* (sobo-pismoslikarska radnja), *Žiga Rubinstein* (pekarnica), *Dragutin Selinger* (mesarska radnja), *Vilim Singer* (radionica za proizvodnju octa), *Oskar Spiler* (strojna pletiona), *Ruža Taubner* (salon steznika), *David Ungar* (krojačka radnja), *Pavao Varnai* (profesionalni fotografski atelijer), *Alfred Lang* ("Viktorija", radionica prerade papira), *Adolf Weiss* (gostionica), *Mišo Weisz* (krojačka radnja) te obrtno poduzeće „*Dragutin Spiller*, strojobravnarna i ljevaonica željeza“.¹⁰

Pojedine obrtničke radionice čuvale su i isticale tradicionalne židovske običaje. Tako je npr. u Gornjem gradu postojalo nekoliko mjesta gdje se mogla dobiti košer hrana, i to u mesnicama *Adolfa Fischera* u Ružinoj 6, *Salamona Krakauera* na Ribarskom trgu 3, *Ilije Krakauera* u Strossmayerovoj 68 i *Dragutina Selingera* u Gundulićevoj 66. Tu se nudila „košer suhomesnata roba“ – hrenovke, rebra, kobasice, debrecinke i druga roba. U profesionalnim fotografskim atelijerima i radnjama *Pavla Varnaia* (Kapucinska ulica), *Nikole Szegea* i *Ise Langsmanna* (Županijska 38) razvijali su se filmovi (među njima posebice oni koji su ovjekovječili bar micvu i bat micvu, rodendane, te druge svečane i značajne obiteljske trenutke). Samostalno je djelovao i fotograf *Emanuel Buchwald* u foto radnji u Kapucinskoj ulici.¹¹

6 AŽOO, Različiti spisi.

7 AŽOO, Napretkova zadruga Osijek, Popis podržavljene imovine Židova, vlasnika i otkupitelja, Obrazac B – Osijek.

8 AŽOO, Različiti spisi.

9 *Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije*, sv. I., Zagreb, 1913., 498. - 500.

10 AŽOO, Napretkova zadruga Osijek, Popis podržavljene imovine Židova, vlasnika i otkupitelja, Obrazac B – Osijek.

11 AŽOO, Različiti spisi.

Uz velik broj trgovina i obrtničkih radionica pojedine židovske obitelji posjedovale su i nekretnine (lokale i kuće), koje su iznajmljivali. Glavni prihod tog dijela Židova bile su stanarine i najamnine od iznajmljenih stanova i dućana. Oni su se, u većini, nalazili u središnjem dijelu Gornjega grada. Tako su npr. nekretnine te namjene posjedovali *Slavko Adler* (kuće u Vukovarskoj 11 i u Županijskoj 2a), *Rosa Adler* (kuća u Županijskoj 32), *Albert* i *Malvina Altarac* (kuća u Županijskoj 37), *Milan Racz* i *Julije Kiš* (nekretnine u Kapucinskoj 2), *Emanuel Beck* (kuća u Slavonskoj 5), dr. *Henrich Stein* (nekretnine u Zvonimirovoj ulici), *Alois Freund* & dr. *Ignjo Fürst* (nekretnine na Trgu bana Jelačića 30), *Jakob* i *Serafina Glied* (nekretnine u Sirotišnoj – Blažičevoj – broj 3), *Terezija Grossman* (nekretnine na Gornjodravskoj obali 28), *Vilim* i *Šarlota Hahn* (nekretnine u Desatičinoj – Ulici Hrvatske Republike – broj 45), *Ljudevit Montag* & drug (nekretnine u Županijskoj 40), *Ernestina*, *Saloma* i *Ilija Krakauer* (nekretnine u Strossmayerovoj 68), *Paul*, *Zvonimir* i *Franjo Glück* & *Olga Tauss* (nekretnine u Podgrađu –Sljemenskoj – broj 31), *Ruža* i *Ervin Kohn*, *Nada Rosenberg*, *Dragica Heršković* i *Marvina Schwartz* (nekretnine u Ružinoj 11), *Terezija Zimmerman* (nekretnine u Ružinoj 50), *Mirko Büchler* (nekretnine u Desatičinoj – Ulici Hrvatske Republike – broj 2), *Max* i *Julius Miskolczy* (nekretnine u Županijskoj ulici 3), *Artur Spitzer* (nekretnine u Desatičinoj – Ulici Hrvatske Republike – broj 43), *Vilim*, *Vilma*, *Dragutin*, *Jakob*, *Zlata* i *Miroslav Hinko* (nekretnine u Gundulićevoj ulici 100), *Eugenija Rubinstein* (nekretnine u Gundulićevoj ulici 64), *Ljudevit Szekler* & *Hugo* i *Frida Boskovitz* (nekretnine u Desatičinoj ulici – Ulica Hrvatske Republike – broj 5), *Jakob*, *Ivan* i *Marica Spitzer* (nekretnine u Županijskoj ulici 18), *Ladislav*, *Miroslav* i *Hermína Spitzer* (nekretnine u Desatičinoj – Ulici Hrvatske Republike – broj 10), *Julius Mahler* (nekretnine u Desatičinoj – Ulici Hrvatske Republike – broj 7), *Žanet Taubner* i *Leon Polak* (nekretnine u Županijskoj ulici 31/32), *Dragutin* i *Bela Herrmann* (nekretnine u Njegoševoj ulici 2), *Eugenija* i *Koloman Hirschfeld* & *Marija Wolf* (nekretnine na Trgu bana Jelačića 4) i drugi.¹²

Snaga kapitala Židova Osijeka u dioničkim društvima povećala se znatnije u prvim desetljećima 20. st., i to više od 100% te je udio Židova u broju poduzeća povećan od 26% na 38%.¹³ U industrijskoj proizvodnji njihov udio

bio je najveći u prehrambenoj grani. Mlinska industrija, s obzirom na kapacitete Hrvatske i Slavonije, bila je najjače zastupljena u Osijeku; bila je značajna i jedna od najstarijih gospodarskih grana. U međuratnom razdoblju u gradu su radila tri moderno uređena i dva srednja paromlina u koje su se željeznicom i parobrodima dopremale žitarice. Udio *Juliusa* baruna *Pfeiffera*, *Oskara Weismeyera* i *Julija Sorgera* bio je velik u gornjogradskom „Union paromlinskom d. d.“¹⁴, koji je 1922. g. imao kapital od 7,500.000 dinara ili bivših 30,000.000 kruna. Golem paromlin, najveći u Slavoniji, sa 28 valjaka, s parostrojem od 1.125 KS, upošljavao je 160 radnika; dnevni mu je kapacitet proizvodnje bio 18 vagona visoke meljave, a godišnje je mljeo 4.000 vagona brašna, koje se većinom izvozilo u Austriju, Italiju, Češku, Slovačku i Grčku, a dijelom su zadovoljavane i domaće potrebe. Razvio se u jedno od najvećih poduzeća Slavonije jer je bio u gradu jakome potrošaču brašna, u koji se – zbog dobrih transportnih veza i blizine željezničkoga kolosijeka – žito dovozilo u sam paromlin. (ŽIVAKOVIĆ-KERŽE 1997: 68; ŽIVAKOVIĆ-KERŽE 1996: 269). Donjogradski „Paromlin Josipa Kraussa & sinova, d. d.“¹⁵ prvotno „Prvi osječki mlin na valjke“, imao je 1918. g.¹⁶ dionički kapital od 2,000.000 kruna, a 1921. g. 6,000.000 dinara. Dnevni kapacitet mlina 1924. g. bio je 10 vagona, te je po kapacitetu bio drugi paromlin u Slavoniji. Zapošljavao je 50 radnika i 10 činovnika. Paromlin je imao vlastiti vodovod, industrijski kolosijek i električnu centralu od 500 + 80 KS. Silos od armiranoga betona imao je kapacitet 150 vagona žita, a skladište je moglo primiti oko 30 vagona robe.¹⁷ (ŽIVAKOVIĆ-KERŽE 1997: 67) „Parni mlin Herman Mautner“ u Novom gradu¹⁸ bio je u vlasništvu *Hermana Mautnera* i njegovog sina *Žige*. Mlin je 1924. g. dnevno mljeo na parni pogon od 85 KS tri vagona žita. Zapošljavao je 22 radnika, 6 činovnika i namještenika. (LAKATOŠ 1924) „Motorni mlin i tvornicu leda“ utemeljio je *Žiga Schwarz* 1921. g. s kapitalom od oko 1,000.000 kruna. Mljeo je dnevno do 70 q. Od 1924. g. uveo je i proizvodnju leda dnevnog kapaciteta 10 q¹⁹. Vlasnici i dioničari tih mlino-va suočili su se od 1923. g. s krizom u mlinarskoj

12 AŽOO, Napretkova zadruga Osijek, Popis podržavljene imovine Židova, vlasnika i otkupitelja, Obrazac B – Osijek.

13 U gradu, snažnom industrijskom središtu, u međuratnom razdoblju dvije su tvornice strojeva (116 radnika), dva velika staklarska poduzeća (504 radnika), četiri građevna poduzeća (116 radnika), klesarija (25 radnika), ciglana (68 radnika), tvornica žigica (317 radnika), predionica pamuka (87 radnika), tvornica šećera (252 radnika), tri paromlina (218 radnika), tvornica kolomaza (23 radnika), plinara (65 radnika), tri tiskare (110 radnika), tri ugostiteljska poduzeća i druge tvornice. (Vidi opširnije: Z. ŽIVAKOVIĆ-KERŽE, *S tradicionalnih na nove puteve – Trgovina, obrt, industrija i bankarske ustanove grada Osijeka na prijelazu stoljeća od godine 1868. do 1918.*, Osijek, 1999., 58-60.)

14 Nalazio se na uglu današnje Gundulićeve i Radićeve ulice, nedaleko od željezničkoga kolodvora.

15 Bio je izgrađen na uglu današnjeg Trga bana Jelačića i Huttlerove. Srušen je u vrijeme bombardiranja Osijeka 14. lipnja 1944.

16 Od ožujka 1918. za generalnoga ravnatelja imenovan je *Žiga Berger*, a ravnateljsko vijeće činili su tehnički ravnatelj *Arnold Jelinek* i ravnatelj *Adolf Krauss*, ml., i dr. *Ivan Rihard Krauss*. U upravi paromlina došlo je do promjena sredinom 1918. kada su *Kraussovi* odlučili napustiti Osijek. *Adolf* je otišao u Beč, a dr. *Ivan Rihard Kraus*, narodni zastupnik Donjega grada, preselio se u Zagreb.

17 “Osječke vijesti”, *Jug*, br. 22, Osijek, 26. 01. 1918., 4.

18 Nalazio se u Divaldovoj ulici br. 132 kod izlaza na Tenjsku cestu (današnja Ulica Reihla-Kira). Porušen je 1988. radi izgradnje novih stambenih objekata.

19 Državni arhiv u Osijeku – Vodič kroz arhivsku gradu 86 PO.

industriji, koja je potrajala cijelo međuraće, pa su poslovali na granici rentabilnosti, a opstali su samo zahvaljujući racionalizaciji proizvodnje.²⁰ Prva osječka tvornica kandita i čokolade Kaiser & Stark, smještena na Čepinskoj cesti (Ulica Sv. Leopolda Bogdana Mandića), prvotno je mljela začine i kavu te se ubrzo usmjerila na proizvodnju bombona, čokolade, šećerne i čokoladne robe različite vrste. Zapošljavala je oko 60 radnika. Mjesečna proizvodnja iznosila je do 2 vagona komercijalne robe s nešto salonskih slatkiša. Posjedovala je strojni pogon od 12 KS. *Gustav Krausz* je osnovao 1920. g. „Tvornicu poslastica i čokolade“ u kojoj su se proizvodile sve vrste slastica, posebice čokolade i kakao-maslac. Tvornica je imala vlastitu mehaničku radionicu za popravak strojeva, a u potonjim godinama otvorena je i vlastita kartonaža. Zapošljavala je oko 160 radnika. Tih je godina *Egon Krauss* pokrenuo proizvodnju „macot brašna“. *Adolf Krakauer* utemeljio je 1920. g. „Tvornicu suhomesnate robe“, koja je godišnje proizvodila do 150 q različite suhomesnate robe. Izrađivala je i sve vrste kobasica i zapošljavala je 18 radnika. Mesnicu je 1937. g. preuzeo sin *Salamon* i vodio do proljeća 1941. g. (LAKATOŠ 1924: 485) *Mavro Adler* i *Marko Frankl* proizvodili su liker i rum u „Tvornici likera, ruma i rakije“, a velepecare su imali *I. Berger & sin*, kao i *Hermann & Weisz* i *Salamon Schwartz & sin*, koji su proširili postojeće djelovanje. (ŽIVAKOVIĆ-KERŽE 1997: 78).

Donjogradsko dioničko društvo “Osječka tvornica kože” obitelji *Bartholovich* (smještena u neposrednoj blizini rijeke Drave, na spoju današnje Zmaj Jovine ulice i Kišpatičeve) upošljavala je 80 radnika i imala parostroj od 150 KS. Tvornica je otkupljivala, štavila, prerađivala i prodavala kožu. (LAKATOŠ 1924: 549, 550). „Tvornica poljoprivrednog oruđa i plugova“ bila je u vlasništvu *Melchiora Lichta*; prerađivala je željezo i proizvodila poljoprivredne strojeve. Proizvodila je godišnje oko 730 željeznih plugova, 75 različitih gospodarskih strojeva (drljača, kultivatora, strojeva za sisanje, mlatila na vitlo, strojeva za kruljenje kukuruza, kružnih pila, parnih sisaljki), 97 vodenih kola i 20 vitala. Tvrtka „*Brača Berger & drug*“ imala je u Osijeku veliko skladište svih vrsta gospodarskih strojeva. *Filip Stein* je, uz trgovinu čarapa u Kapucinskoj ulici, posjedovao i tkaonicu damasta. „Kemičku tvornicu d. d.“ utemeljio je *Adler* 1919. g., a 1922. g. prešla je u ruke *Reinitza*, glavnog akcionara. Proizvodila je sapun, zaptivače za strojeve iz kudjelje, pamuka i azbesta. Godine 1924. proizvela je oko dva i pol vagona toaletnog sapuna, a oko 4 vagona sapuna za

pranje. Upošljavala je 30 radnika i tri službenika. (ŽIVAKOVIĆ-KERŽE 1997: 293, 294, 297). Budući da je *Samuel Dirnbach* otvorio u Vukovarskoj ulici u Donjem gradu prvu hrvatsku tvornicu papira i papirnate robe „Mursa Mill“, Osijek je dobio jeftini papir što je omogućilo i rad brojnih tiskara u vlasništvu Židova. (*Dirnbachova* tiskara, *Pfeifferova* tiskara i knjižara, tiskare *Jakoba* i *Bele Franka*, *Lavoslava Friedmanna*, *Antuna Rotta*, „Radnička štamparija d. d.“, te tiskare *Dane Singera*, kao i *Ljudevita* i *Eugena Szeklera*.) *Jakob Glied* je imao šumsko poduzeće, *Žiga Wollner* staklanu, *Ružica Kohn* mljekaru “Merkur”. Otpremništva su imali *Franjo Seligman* i *Dragutin Sonberger* („*Seligman & drug*“), „*I. Schwarz & sin*“ i *Aleksandar Mahler*.²¹ Prokurist *Hugo Kolar* (prije *Kohn*) dijelio je s *Belom Springerom* vlasništvo tvrtke „*J. Springer & Petru*“, trgovina mješovite robe na veliko. Nakon *Springerove* smrti 1933. g. preuzeo je tvrtku i vodi je zajedno s bratom *Dragutinom* i sinom *Pavlom Kolarom*. Pošto je kupio reprezentativnu zgradu Jugoslavenske udružene banke u Kapucinskoj 7. i električne strojeve za pletenje, tvrtka mu je 1936. prerasla u industrijsku radnju, tj. Tvornicu čarapa i pletenina „Mara“ sa 70-tak zaposlenih.²²

Udjel Židova bio je velik i u građevinarstvu. Osnivači su ciglana i građevinskih poduzeća, te arhitektonskih ureda (npr. „*Juzbašić & Freundlich*“). „Parna ciglana, tvornica leda i kreča“ *Ignata Natana Schulhofa* prerasla je 1918. g. u dioničko društvo. Imala je 1924. godišnju proizvodnju od oko 150 do 180 vagona leda, koji je plasirala u Osijeku i bližoj okolici. Dvije su ciglane pekle godišnje do 10,000.000 komada opeka, a krečana je proizvodila do 200 vagona vapna. Cjelokupna proizvodnja pokrivala je potrebe grada i Osječke oblasti. Broj ukupno uposlenih kretao se između 50 do 100 sezonskih radnika i 8 stalno uposlenih činovnika. U Osijeku se opeka proizvodila i u „Ciglani i krečani“ *Alfreda Kolar*. Tvrtka „*D. W. Klein & sin*“ bila je trgovačko, graditeljsko i nabavno poduzeće. (LAKATOŠ 1924: 575; ŽIVAKOVIĆ-KERŽE 1997: 297).

U međuratnom razdoblju u postojećim bankama i štedionicama, koje su bile u pravilu dionička društva, Židovi su imali velik vlasnički udio. U njima su bili činovnici, jer su se dobro snalazili u složenim bankarskim transakcijama, i kreditori. Sve do 20-ih godina Osijek je bio značajno financijsko središte, s nekoliko banaka i novčarskih zavoda koji su radili za potrebe osječke privrede, osobito obrta. Međutim, budući da je Zagreb u međuratnom razdoblju postao, i u hrvatskim i jugoslavenskim razmjerima, snažno privredno i kulturno središte, sve su se više Židovi, koji su posjedovali velik kapital, usmjeravali prema njemu. Najbolji je primjer

20 Kriza je nastala ponajviše zbog uvedenih zaštitnih carina susjednih država nakon prodora jeftinog američkog žita i brašna na europsko tržište, te zbog visokih prohibitivnih izvoznih carina pa se izvoz žitarica iz Kraljevine Jugoslavije znatno smanjio što je izazvalo stagnaciju rada mlinova, kojih je nakon 1918. u novonastaloj državi bilo previše jer su do rata radili za potrebe cijele Austro-Ugarske Monarhije. (Vidi opširnije: „Osječke vijesti“, *Hrvatska obrana*, br. 63., Osijek, 1919., 4.)

21 AŽOO, Napretkova zadruga Osijek, Popis podržavljene imovine Židova, vlasnika i otkupitelja, Obrazac B – Osijek.

22 MARA 1909.-1984, monografija u povodu 75. obljetnice, Osijek 1984., 7-8.

privatno novčarsko poduzeće „Sorger, Weismayer & Comp.“, koje je uz podršku Živnostvenske banke iz Praga preraslo, od lokalnog malog bankovnog poduzeća nekolicine osječkih Židova pod okriljem jedne od najjačih čeških banaka, u veliki novčani zavod za podizanje gospodarske industrije u Slavoniji s proširenim djelokrugom na čitavu Hrvatsku. U Osijeku je i nekoliko bankara poput *Josipa Kraussa*, *Ernesta Fischera*, a od ljeta 1933. poticajem *Bele Herrmanna* i *Žige Wollnara* u gradu je otvoreno Židovsko štedno-pripomoćno poduzeće “Ezra”, kao ekspozitura Zagrebačke središnjice. Osječanin dr. iur. *Josip Rosenberg* bio je uspješni ravnatelj Hrvatske eskomptne banke u Osijeku. Budući da je to i vrijeme slabljenja udjela Židova u vodstvu banaka, oni su u desetljeću pred Drugi svjetski rat usmjeravali kapital u industrijske i veće trgovačke pothvate.²³ (GOLDSTEIN 2004: 268, 269; KOLAR-DIMITRIJEVIĆ 1998: 131-133).

ZAKLJUČNE NAPOMENE

Privredni život Osijeka u prvoj polovici 20. st. nezamisliv je bez Židova jer je njihov udio u cjelokupnom gospodarstvu grada uz Dravu značajan. Iako su osječki židovski trgovci, veletrgovci, obrtnici, industrijalci i bankari davali javni biljeg židovskoj zajednici Osijeka te zauzimali značajna mjesta u trgovinama, veletrgovinama, obrtničkim radionicama, novčanim zavodima, najraznovrsnijim poduzećima, dioničkim društvima i pojedinim industrijskim granama oni su bili manjina, jer su većinu Židova činili sitni obrtnici, niži činovnici, tipografski, tekstilni i ini radnici, poljodjelci, nadničari, sluge i drugi, koji su bili srednji ili niži sloj koji su živjeli uglavnom skromnim građanskim životom.

²³ AŽOO, Knjiga zapisnika odborskih sjednica donjogradske Židovske bogoštovne općine od 7. 01. 1927. – 25. 07. 1937., 132-164.

LITERATURA

- ANDRIĆ, Stanko, 2004, *Slavonija- sažeti vodič prirodnih i kulturno-povijesnih zanimljivosti*, Zagreb.
- ARTUKOVIĆ, Mato, 1999, *Srbi u Hrvatskoj (Khuenovo doba)*, Slavonski Brod.
- BILANDŽIĆ, Dušan, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb.
- BÖSENDORFER, Josip, 1948, *Pravoslavni element kao sekundarni faktor u oblikovanju građanskog staleža u Osijeku* // Osječki zbornik, 1948, 2-3, Osijek, 48-133.
- GOLDSTEIN, Ivo, 2004, *Židovi u Zagrebu 1918 – 1941*, Zagreb.
- KARAMAN, Igor, 1991, *Industrijalizacija građanske Hrvatske 1800-1941*, Zagreb.
- KARAMAN, Igor, 1996, *Gospodarski razvoj Osijeka i okolnih krajeva* // Od turskog do suvremenog Osijeka, Osijek, 142-154.
- KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Mira, 1998, *Židovi u gospodarstvu sjeverne Hrvatske od 1873. do 1941. godine* // Zbornik Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj, Zagreb.
- KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Mira, 2005, *Nezaposlenost u Hrvatskoj od vremena velike svjetske krize i javni radovi* // Ekonomska i ekohistorija, Časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša, Zagreb-Samobor.
- LAKATOŠ, Joso, 1924, *Industrija Hrvatske i Slavonije*, Osijek.
- MARIJANOVIĆ, Stanislav, 1987, *Hrvatsko pjevačko društvo „Lipa“ u Osijeku 1876. – 1986.*, Osijek.
- MAŽURAN, Ive; VRBOŠIĆ, Josip, 1998, *Osijek Na obalama stoljeća*, Osijek.
- GOLDSTEIN, Ivo, 2004, *Židovi u Zagrebu 1918 – 1941*, Zagreb, 5.
- GROSS, Mirjana; SZABO, Agneza, 1992, *Prema hrvatskom građanskom društvu*, Zagreb.
- SZABO, Agneza, 1996, *Socijalni sastav stanovništva* // Od turskog do suvremenog Osijeka, Osijek, 155-162.
- TAYLOR, Allan John Percival, 1991, *Habsburška Monarhija 1809. – 1918.*, Zagreb.
- VRANJEŠ-ŠOLJAN, Božena, 1991, *Stanovništvo gradova Banske Hrvatske na prijelazu stoljeća*, Zagreb.
- WERTHEIMER-BALETIĆ, Alica, 1996, *Stanovništvo Osijeka i osječkoga kraja, 1948.-1991.* // Anali Zavoda za znanstveni rad u Osijeku, 1996, sv. 12, HAZU, Osijek, 10.
- ŽIVAKOVIĆ-KERŽE, Zlata, 1996, *Gospodarski razvoj* // Od turskog do suvremenog Osijeka, Osijek, 287-298.
- ŽIVAKOVIĆ-KERŽE, Zlata, 1997, *Urbanizacija i promet grada Osijeka na prijelazu stoljeća (1868. – 1918.)*, Osijek, 11-15.
- ŽIVAKOVIĆ-KERŽE, Zlata, 1999, *S tradicionalnih na nove puteve – Trgovina, obrt, industrija i bankarske ustanove grada Osijeka na prijelazu stoljeća od godine 1868. do 1918.*, Osijek.
- ŽIVAKOVIĆ-KERŽE, Zlata, 2005, *Židovi u Osijeku (1918. – 1941.)*, Osijek.
- Arhiv Židovske općine Osijek, Napretkova zadruga Osijek, Popis podržavljene imovine Židova, vlasnika i otkupitelja, Obrazac B – Osijek; Različiti spisi; Knjiga zapisnika odborskih sjednica donjogradske Židovske bogoštovne općine od 7. 01. 1927. – 25. 07. 1937.
- Državni arhiv Hrvatske u Zagrebu, Arhivski fond 367, svežanj 29., Popis stanovništva prema vjeroispovijesti, pismenosti i materinjem jeziku po kotarima i županijama.
- Državni arhiv u Osijeku – Vodič kroz arhivsku građu 86 PO.
- Hrvatska obrana*, br. 63., Osijek, 1919.
- Jug*, br. 22, Osijek, 26. 01. 1918.
- MARA 1909.-1984, monografija u povodu 75. obljetnice, Osijek 1984.
- Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije*, sv. I., Zagreb, 1913.
- Židov*, Glasilo za pitanja Židova, br. 2, Zagreb, 1. 10. 1917.

THE ROLE OF JEWS IN THE ECONOMIC LIFE OF OSIJEK IN THE FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY

SUMMARY

The economic life of Osijek in the first half of the 20th century cannot be imagined without Jews because they had a significant part in the economy of Osijek, a town on the Drava. The share that Osijek Jews had in commerce was enormous. Even though they were a rich minority in the town, they had good trade and financial connections with whole Europe by engaging in commerce which was closely linked to numerous crafts.

Jewish craftsmen increased considerably the number of products and services in Osijek in the period between the two world wars. They practiced the crafts which had lacked in the town. The accumulation of capital in joint-stock companies increased substantially in the mentioned period, even more than 100% and the number of Jews in the companies went up from 26% to 38%. Their share in Osijek industry was the biggest in the sector of food processing with the milling industry which was, regarding the capacity of Croatia and

Slavonia, best represented in Osijek.

In the period between the two wars, Jews also had a big share in the ownership of the existing banks and savings banks, which were, as a rule, joint-stock companies. They worked there as creditors and clerks since they managed well in complex financial transactions.

Even though Osijek Jews who were traders, wholesale traders, craftsmen, industrialists and bankers left an imprint in the public life of the Jewish community in Osijek and held important positions in shops, craftsmen's workshops, bureau of finance, various firms, joint-stock companies and certain industries, they were a minority. The majority was formed by small entrepreneurs, clerks of low rank, workers in printing and textile plants, farmers, day labourers, servants and others who belonged to middle or low classes and who mostly lived a modest life.